

Jó pár év telt el azóta, amióta közismertté váltak a Freud és a pszichoanalitikus iskola által felvetett elméleti kérdések a személyiség kapcsán. Ezek a mélylélektani boncolgatások nemcsak a pszichológiában, hanem más területeken is új perspektívát jelentettek. Ennyi év után, ha szépirodalmi szövegek kerülnek tárgyalásra, vajon aktuális-e a pszichoanalízis felé való kitekintés? Egyáltalán, hozhat-e újat az interpretációban, illetve ha igen, akkor miben lesz más a szöveg kapcsán felmerülő személyiségekről alkotott képünk, hogyha ismerjük ezeknek topografikus és/vagy strukturális modelljét? Az ösztön-én, az én és a felettes-én elválasztása a szépirodalomban különleges szituációkat teremthet. Ugyanakkor ezek éles különválasztásának vagy akár találko(z)tatásának gyakorlati megvalósítására csak a szépirodalom ad lehetőséget: például Karinth Frigyes novellája, a Találkozás egy fiatalemberrel és Oscar Wilde Dorian Gray arcképe című regénye.

A következőkben az ösztön-én és a felettes-én között kialakuló feszültséget igyekszem megragadni egy olyan különleges szituációban, ahol az én megkettőződik. Itt nem pszichiátriai értelemben vett személyiségzavarról van szó, hanem ennek egy inkább szimbolikus megjelenítéséről, mely az írói fantázia révén fejeződik ki. A vizsgálódás tárgyául tehát a fent említett magyar, illetve világirodalmi művet választottam, melyekben az elbeszélők ezt a különös találkozást mutatják be. Ezek mellett Sigmund Freud A kísérteties című tanulmánya alapján azokat a „kísérteties” tényezőket tárgyalom a szövegekre vetítve, amelyek a pszichoanalitikus szerint ezt a fajta szembesülést jellemzik. Fontos megjegyezni, hogy bár Freud művészet-felfogásában részletesen foglalkozik a szerző alkotási folyamatával és elsősorban a szerző lelkével (lásd A költő és a fantáziaműködés című tanulmányát), írásom azonban nem a művészt analizálja, csupán a szövegeket. A vizsgálat során főleg a pszichoanalitikus elmélet, valamint A kísértetiesben szereplő, témámra vonatkozó terminusokat használok fel.

Első lépésként megpróbálok arra emlékeztetni az olvasókat, hogy Freud hogyan érti a kísértetieset, hogyan értelmezi a hasonmással, illetve az énnel való találkozást. Tanulmányában etimológiai szempontból vizsgálja az „unheimlich” (‘kietlen, kísérteties’) szó jelentését, illetve annak antonimáját: a „heimlich” jelentése ‘otthonos, kies, ismerős’. Megfigyelhetjük, hogy ha az utóbbi szót vesszük alapul, és annak próbálunk ellentétet keresni, nem lyukadunk ki feltétlenül a kísérteties-nél, vagy annak hangulatánál, legfennebb az ismeretlen-ig juthatunk el. Freud hangsúlyozza, hogy éppen azért válhat valami ijesztővé, mert az nem ismerős, nem otthonos, viszont ahhoz, hogy egy helyzet ne csak ijesztő, hanem kísérteties is legyen, szükség van még valamire: „a kísérteties érzés kialakulásának legfontosabb feltétele az intellektuális bizonytalanság. A kísérteties lényegében olyasvalami lenne, amiben úgy mond nem ismerjük ki magunkat” (Freud 1998, 66). A későbbiekben viszont a szerző felvilágosít arról, hogy ez az ismeretlen nem is annyira ismeretlen, kísérteties volta éppen abból adódik, hogy az érzés „csakugyan nem új, vagy idegen, hanem egy, a lelki élet számára ismert jelenség, amely csak az elfojtás folyamatában távolodott el. [...] a kísérteties olyasvalami, aminek rejtve kellett volna maradnia, de mégis előtérbe nyomult.” (Freud 1998, 74) Mindezek mellett azt is tárgyalja, hogy a hasonmás feltehetőleg az én-fejlődésnek egy régebbi szakaszából tűnhet fel, „egy olyan, régen túlhaladott fázishoz tartozik, amelyben mindenképpen barátságosabb jelentéssel bírt.” (Freud 1998, 72) Tekintsük meg, hogyan adhat teret ennek a gondolatnak Karinth Frigyes Találkozás egy fiatalemberrel című novellája, amelyben az elbeszélő találkozását mutatja be korábbi önmagával.

A novella olvasása során megidéződik a fentebb említett ismeretlen ismerős (vagy inkább ismerős ismeretlen) hangulat, hiszen az elbeszélő már az elején így ír: „A fiatalemberrel a Duna-parton találkoztam, hat óra felé.” A „fiatalember” előtti határozott névelő olyan érzést kelt az olvasóban, mintha ez a találkozás várható lett volna, vagy legalábbis kevésbé meglepő. A következő mondatban viszont már egy sajátos, titokzatos hangulatot teremt meg az idő jelzése: „már alkonyodott”, ez az időszak egy köztes állapot, amely a sötétségbe, a rejtélyességbe, az ismeretlenbe vezet át, és így mintegy megelőlegezi a találkozás különlegességét. Az elbeszélő fokozatosan kerül bele a zavarodottság állapotába, először csak „elhallgattam, és zavart nyugtalanság fogott el”, majd megfogalmazódik benne a helyzet lehetetlenségének érzése: „még haboztam, nem mertem elhinni”, végezetül pedig kegyetlenül szembesül az igazsággal: „egyszerre éles nyilallás vonaglott át a szívemen, és utána oly heves dobogás fogta el, hogy meg kellett álljak”. Réműlete érthető, hiszen fiatalkori önmagával találja magát szemben, illetve eleinte csak távolról figyel, majd fokozatosan közeledik felé. Amikor jobban szemügyre veszi, látja a közös vonásokat, de az eltéréseket is, majd teljes bizonyossággal konstatálja azt, ami eddig csak erős sejtés volt, semmi kétség: „ő volt az” [kiemelés tőlem – Sz. Á.]. Érdekes megfigyelni, hogy egyes szám harmadik személyű névmást használ, ezzel is éreztetve az eltávolodást régi önmagától. A kettejük közötti kapocs már alig nevezhető szorosnak, pontosan abból az okból kifolyólag, hogy a „fiatalember” egy sokkal régebbi, már-már elfeledett korszakból jött („Tizenhét vagy csak tizenhat éves talán...”), amely ugyan él még az elbeszélőben, de már nem olyan nagy intenzitással. A találkozást az elbeszélő „különös”-nek tartja, kicsit esetlenül is kezdi el a beszélgetést, mintha nem találná a helyét, nem mozog otthonosan a helyzetben. Talán ezért is figyelhetünk fel egyfajta szerepcserére a dialógus során, amire tanulmányában Kardos László is felhívja a figyelmet (Kardos 1983, 324). Az idősebb elbeszélő kapkodóknak, szétszórtknak, toladóknak, hirtelennek bizonyul, hadarva beszél, sokszor tömondatokban. Gyakori a három pont használata, ami hangsúlyozza bizonytalanságát. Ezzel szemben fiatalabbik énjé meglepően nyugodt, megfontolt, kiegyensúlyozott. Ez a szerepcseré tekinthető a két én közötti konfliktus megvilágításának, amelyben az elbeszélő én szégyenkezve mentegetőzik az el nem végzett feladatok, a be nem teljesített álmok miatt. Egykori önmagával néz szembe, azzal az énnel, akinek idealista elképzelései voltak a világról, és aki most szemrehányást tesz, amiért „az alkotói éres folyamatában eljut a lélek az arányok, a lehetőségek realizmusáig, a megalkuvás becses-becsstelen bölcsességéig”, írja Kardos, aki a fiatalembert „jobbik Én”-nek hívja, én viszont megkockáztatnám ösztön-énnek nevezni, hiszen olyan vágyakról, tervekről beszél, amelyeket a felettes-én megtagadott a felnőtté válás folyamata során. A találkozás helyzetében az én e kettő között áll, mintha ösztön-énjének szabadkozna felettes-énje miatt, próbálja megmagyarázni, hogy a felnőtté válás által megváltozik az értékhierarchia, és teszi mindezt úgy, hogy közben még mentegetőzése során sem tűnik magabiztosnak, saját maga számára sem elég jók az érvei.

Talán ez a szituáció nem nevezhető határozottan kísértetiesnek a freudi értelemben, de mindenesetre különös, és hordoz néhány karakterisztikumot, amely akár azzá is tehetné. Ilyen például a Freud által is emlegetett telepátia, amit a pszichoanalitikus a következőképpen definiál: „a lelki folyamatok egyik személyről a másikra történő átvitele [...] Ilyenkor az egyik személy birtokában van a másik tudásának, érzéseinek és átélésének, azonosul a másik személlyel, olyannyira, hogy bizonytalanná válik, hogy melyik az ő igazi énjé” (Freud 1998, 71). Ebben az esetben ez nem is olyan meglepő, hiszen az elbeszélő fiatalabbik énjével találkozik, így tehát

az „ismerős ismeretlen” még ismerősebb. Ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogyan találják ki egymás gondolatát: „Ez a nagyszerű hallgatás! Jó, jó, emlékszem már... Hát aztán?”, vagy amikor az elbeszélő még nem is hallja a szemrehányást, de már magyarázkodik: „... Hát mit tegyek?... hát azt nem lehetett, ahogy te gondoltad. Hidd el, kérlek, nem lehetett... én próbáltam... de igazán nem lehetett...” Ebben a mondatban érezhető a kettejük közötti elemi egymásrahangozottság, nincs kimondva egyértelműen, amiről szó van, de mindketten értenek a félbehagyott mondatokból.

Ez a fajta szembesülés talán enyhíti is a bűntudatot, a meg nem valósult álmok miatt érzett hiányt, pontosan a már említett eltávolodásból adódóan, hiszen így nem közvetlenül magát hibáztatja, hanem régi énjé tévedésének tulajdonítja azt, hogy nem minden sikerült: „– Hát, kérlek... azt nem lehetett... Azt nem lehet három felvonásban megcsinálni... Te tévedtél...” Mindkét életkor egy másfajta szemléletmódot jelent, és a kettő nem összeegyeztethető. Sokszor gúnyosan fogalmaznak egymásról, a fiatal szemrehányást tesz a felnőtté válással járó lemondások miatt, a felnőtt pedig mintha felnőttiségében akarna megnyugvást találni, ez ad neki biztonságot és fontosságérzetet: „Én felnőtt vagyok, és megismertem az életet. Mit tudsz te az életéről! Téged mindenki kinevetne!” Talán a legnagyobb törés abban a pillanatban következik be, amikor a fiatalember kegyetlenül szembesíti az elbeszélőt azzal, amit nem mert magának bevallani; meg kellett kettőződnie ahhoz, hogy ez a lappangó érzés a felszínre kerülhessen: „te tudod, hogy te vagy a nevetséges és kicsi... és hogy nekem van igazam... és hogy nem nevetséges, amit én mondok... te tudod, hogy nekem van igazam... te szegény... te kicsi... te senki... Merj a szemembe nézni...” Kegyetlen önvizsgálat ez, amit az elbeszélő képtelen maga megtenni, ezért kell fiatalabbik énjé, hogy az bátran kimondhassa, amit ő nem mer.

A tetőpont után viszonylag gyors enyhülés következik, a fiatalember lassan eltűnik és vele együtt a feszültség is. Már csak a „fantom” egy barátságosabb emléke marad meg („– Egy régi ismerősöm – mondtam neki zavartan. – Kedves fiú...”), ezt követi a visszatérés a mindennapokba, „ez a kihülés, feloldódás igazában szabadulás, »elidegenedés« a drámai szcena érzelmes, szenvedélyes légkörétől” (Kardos 1983, 327). Tehát valójában megkönnyebbül a találkozás által, majd még jobban eltávolodik, a történeteket pedig írása tárgyául választja. Így ez a személyiségben lezajló feszültség feloldódik a fantázia által, megragadható lesz, és ebben az esetben éppen megírásával csökken kísérteties volta.

Amíg Karinthy novellájában valamelyest feloldódik a feszültség, és a kísérteties nem bontakozik ki teljesen, addig ez sokkal intenzívebben, már-már horrorba átsapódó módon van jelen Oscar Wilde Dorian Gray arcképe című regényében. A vizsgálódás kereteibe nem fér bele, hogy a mű egészével foglalkozzam, ezért csak azokat a részeket veszem górcső alá, ahol aktuális az éntalálkozás tárgyalása.

Freud a kísértetiesessel kapcsolatban röviden kitér az animizmus kérdéskörére is, ennek kapcsán idézi E. Jentsch-t, aki szerint a kísérteties helyzet az, amikor „kétséges, hogy vajon egy nyilvánvalóan élő lény valóban lélekkel van-e felruházva, illetve az, hogy egy élettelen tárgynak nincs-e mégis lelke.” (Jentsch-t idézi Freud, 67) Utóbbi kérdésről beszélhetünk Dorian Gray portréja kapcsán, hiszen ez – a fantasztikum által –, ha lélekkel nem is rendelkezik, de annak kivételése látszólag megjelennek rajta.

Dorian Gray fiatal és szép, ezt körülötte mindenki látja, egyedül ő viselkedik úgy, mintha közömbös lenne erényei iránt. Fizikai jellemzői mellett még erkölcsössége is kiemeli környezetéből, mégis egyetlen beszélgetés ki tudja rángatni ártatlan – álszent? – világából, és hirtelen ráeszmél saját szépségére. Abban a pillanatban, amikor a kicsapongó életet élő Lord Henry Wotton rávilágít Dorian megnyerő külsejére, az mintha levetkőzné eddigi rejtett vagy elfojtott nárcizmusát, és először szembesül azzal, hogy szépsége fiatalágával együtt eltűnhet. Amikor először megpillantja a képet, akkor eszmél rá arra, hogy miért tekinti mindenki más különlegesnek, mintha tükröt tartanának elé, amelyben immár bátran észreveheti azt, amit eddig mellőzött: „Mikor megpillantotta, hátradöbbsent, és arca egy pillanatra elpirult az örömtől. Az öröm kifejezése tetszett föl szemében, mintha először ismerné föl magát.” A festmény által kiváltott kezdeti öröme hamar ijedségbe vált át, felmerül benne a gondolat, hogy amíg a festmény állandó marad, addig ő lassan visszataszító lesz. Így a portré valami mást, valami ijesztőbbet is megjelenít és megelevenít: az elmúlás könyörtelen jelenlétét, a dekadenciát, a halált. Freud így fogalmaz: „a hasonmás előjele: a továbbélés bizonyosságából a halál kísérteties, élő hímökévé válik.” (Freud 1998, 71) Tehát a hasonmás – a portré – a szépséget olyan állapotában rögzíti, amelyet nem fenyeget az elmúlás, ellentétben a múlandó emberi szépséggel. Így szembesül Dorian – látenszen – a halállal, és kétségbeesésében azt kívánja, bárcsak a festmény öregedne helyette. Ebben a pillanatban énjé mintegy kettészakad, ha ez akkor még nem is érezhető. Lassan elhagyja erkölcsös énjét, és ösztön-énjét engedni kibontakozni. Fokozatosan elveszíti önmagát, tettei szöges ellentétben állnak előző személyiségével, mintha a szuper-ego megszűnt volna működni, és a lelkiismerete egyedül a portrén keresztül létezhetne. A kísérteties az a fantasztikum adja, hogy Dorian könyörtelen tetteinek eredményei kizárólag a festményen látszanak meg. Amikor először szembesült ezzel, „visszatorpant a meglepetéstől”, ami érthető, hiszen azonkívül, hogy egy élettelen tárgy változni látszik, pontosan azt mutatja, ami a lelkével történik, tehát kíméletlenül előtte áll saját énjé, amit ő kívülállóként szemlél. Ekkor döbbsen rá arra, hogy tettei igenis hatással vannak rá, legalábbis valamelyik énjére, még akkor is, ha ettől igyekszik el/leválni. Rémülten vizsgálgatja magát a tükörben, majd amikor megállapítja, hogy saját arcán nem történt változás, rájön, hogy „nemcsak képzelődött. A dolog borzalmasan szembeszökő volt.”

Egy idő után nem bírja elviselni a festmény látványát, ezért elzárja a külvilágtól, de elsősorban saját magától, hosszú távon azonban nem élhet nélküle: „Tulajdon lelke kukucsált ki a festményből, és tetemre hívta őt.” Bármennyire is szeretne elkülönülni lelkétől, ez nem sikerül, a kapocs elszakíthatatlan. Ezt az összetartozást leginkább a mű tetőpontja (és egyben vége) bizonyítja: amikor Dorian megelégedi új, borzalmas személyiségével, és végleg megundorodik a festményen ábrázolt önmagától, végső tetteként kést dőf a portréba, s ezáltal ő maga pusztul el. A kettő elválaszthatatlanságát az is bizonyítja, hogy a halál pillanatában megcserélődnek, az arckép újra fiatal és gyönyörű, a halott pedig öreg és visszataszító. Talán ez az a mozzanat, amikor a kísérteties a tetőpontjára hág, hiszen valami megmagyarázhatatlan történik, valami, ami a rációnak nem felel meg. Freud szerint pontosan ez az, ami kísértetiesé tehet egy szituációt: „Gyakran és könnyen kísérteties lehet az, ha a valóság és a fantázia közötti határok elmosódnak.” (Freud 1998, 76)

E két szépirodalmi alkotás megragadhatóvá teszi azt, ami gyakran az ember számára a titokzatos és megmagyarázhatatlan mélységeket jelent. Megfogalmazásukkal ezek a lelki konfliktusok nem veszítenek erejükből, csak megszelídülnek, ugyanakkor láthatjuk, hogy amíg az első műben pontosan a megírás teszi emészhetővé a történeteket, addig a másodikban – a halál mellett – a fantasztikummal oldódik fel a konfliktus. Talán így még élesebben körvonalazódik előttünk a pszichológia és az irodalom közötti kapcsolat, Marie-Louise von Franz egyik tanulmányában így fogalmaz: „Szinte elkerülhetetlen, hogy a pszichológia az irodalom területére ne kalandozzon, hiszen mindkét diszciplína ugyanazzal foglalkozik, az emberi lélekkel.” (Franz 1998, 159) Ez a megfoghatatlan valami, amit a pszichoanalitikusok oly szívesen elemezgetnek, ugyanolyan inspiráló a művész számára is, aki félelmeivel együtt megírja ezeket a tapasztalatokat, és így eljut a kísérteties érzéshez, de egyben túl is lép azon.

Jegyzetek

- Franz, Marie-Louise von: Az analitikus pszichológia és az irodalomkritika. Ford. Tényi Tamás. In Bókay-Erős (szerk.): Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Bp., Filum, 1998, 153–158. o.
- Freud, Sigmund: A kísérteties. Ford. Bókay Antal, Erős Ferenc. In Bókay-Erős i. m., 65–82. o.
- Uó: A költő és a fantáziaműködés. Ford. Szilágyi Lilla. In Bókay-Erős i. m., 59–64. o.
- Kardos László: Találkozás egy fiatalemberrel. In uó: Harminchárom arc. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- Karinthy Frigyes: Találkozás egy fiatalemberrel. In uó. Jelbeszéd. Novellák <http://mek.niif.hu/06900/06980/06980.htm#22> (2011.01.15)
- Wilde, Oscar: Dorian Gray arcképe. Ford. Kosztolányi Dezső. <http://mek.niif.hu/06000/06004/06004.htm#20> (2011.01.15)

Kategória: Sétatér

Denumire autor: Székely Ágnes

Látó Szépirodalmi Folyóirat